

Валерій Бушаков

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНА “КОЗАК”

Козаками в Україні у XV–XVIII ст. і *козаками, казаками* в Росії у XVI–XVIII ст. називалися вільні люди з кріпосних селян або міських бідняків, які втекли на південні землі (Запоріжжя, Дон, Яік). У Росії з XVIII ст. *козаками* називалися вже й представники військового стану, зобов'язані служити в армії за пільгове користування землею.

Походження соціального терміна *козак* і його етимологія здавна привертають до себе увагу істориків і лінгвістів [Грушевський 1995, 67–68; Библиография... 1979].

Тюркське походження терміна зазначав ще В. Сухоруков в “Історичному описі землі Війська Донського”, завершеному у 1834 році [1988, 151], і його точка зору не викликала заперечень. А. Скальковський щодо цього пише: “Не входя в критическое рассмотрение слова *козак*, мне кажется, что скоро арабские, а в особенности татарские летописи, на всяком шагу говорят: “такой-то хан или султан с 10.000 козаков бросился на сторону неверных” и т.п., то слово *козак* на языке кочевых татар должно было означать легковооруженного воина, преимущественно конного, всегда готового к битве, для отличия от остальных татар, сидящих кибитками или живущих по аулам” [Скальковский 1884, 24, прим.1]. У статті “Козацтво” А. Скальковського підтримував В. Мякотін: “Самое слово *козак* принадлежит татарам, у которых этим именем назывался нижний разряд войска, наиболее легко вооруженный. Татарские козаки и в смысле отдельных наездников, и в смысле вольных, не подчиняющихся ханской власти военных отрядов, известны в истории раньше козаков русских. Так, уже в XV в. упоминаются козаки азовские, перекопские, белгородские (аккерманские)” [Мякотин 1895, 581]. Академік М. Грушевський, посилаючись на половецький словник “Codex Cumanicus”, датований 1303 роком, зазначав, що у тюркському світі слово *козак* означало “передову сторожу, варту” [Грушевський 1995, 76]. Половецькому *cosac (qazaq)* у словнику відповідає середньовічне латинське *quarta* (< герм. *Warta*), яке означало “вартівник, сторож, охоронець (лат. *vigil*)” або “варта, чати, пост, пікет (лат. *excubiae*)” [Codex ... 1880, 118, 268].

Тюркський термін *qazaq* набув широкого розповсюдження після монгольських завоювань і утворення Золотої Орди внаслідок появи на її теренах численної верстви професійних вояків, котрі промишляли грабіжництвом, складали дружини феодалів, служили охоронцями на кордонах і в містах.

У приписці на грецькому синаксарі згадуються *козаки*, які перебували поблизу Сугдеї (Судак) у 1308 році; згідно із статутом 1449 року, в генуезьких колоніях Кафі, Солдаї (Судак) і Чембало (Балаклава) поліційні функції виконували *аргузії*, які отримували за це помісячну платню; у статуті аргузіїв ще названо *козаками* [Брун 1880, 146–147; Грушевський 1995, 77–78]. У середині XV ст. в генуезькій факторії Самастро, що знаходилась у Малій Азії на березі Чорного моря, військову силу становили 60–70 *соціїв*, яких набирали з

генуезців і жителів Лігурії, та 45 козаків з місцевого населення, переважно греків [Карпов 1990, 73]. Ногайські мурзи в листах до московського царя називали себе його *козаками*, а ногайському мурзі, що скаржився цареві на руських козаків, московський уряд відповідав: “Вам гораздо ведомо: лихих людей где нет? На поле ходят козаки многие, казанцы, азовцы, крымцы и иные баловни козаки; и из наших украин, с ними же смешавшись ходят; и те люди как вам тати, так и нам тати и разбойники; на лихо никто их не учит; а учинив какое-нибудь лихо, они разъезжаются по своим землям” [Соловьев 1960, 694, 480].

Академік О. Самойлович вважав, що слово *qazaq* “людина, яка від своєї держави, племені або роду і змушена вести життя шукача пригод” було запозичене кипчаками не раніше XI ст. у населення Північного Кавказу і з тюркських мов не пояснюється [Самойлович 1927, 13–14]. П. Пельо також дійшов висновку, що термін *qazaq* не має достовірної тюркської етимології [Pelliot 1949, 216–222].

Пошуки достовірної етимології терміна *qazaq* ускладнюються тим, що його первісне значення було втрачене. Так, у словнику діалекту кипчаків, який датується 1245 роком, слово *qazaq* має значення “бродяга, блукач” [Самойлович 1927, 39]. Балхський учений XVI ст. Султан Мухаммад, пояснюючи етнонім казахів (*qazaq*) тлумачив його так: “В восемьсот пятидесятом (1446/1447) году Абу-л-Хайр-хан, из потомков Шибана, сына Джучи-хана, вторгся и подчинил весь Дешт-и-Кипчак. Некоторые ханы, бежавшие от Абу-л-Хайр-хана, расселились на все стороны, их стали называть казахами. Значение (слова) *казах* – рассеянный, степняк или кочевник” [Машрапов 1989, 125]. Давньоруське *козак* (1395 р.) мало значення “робітник, батрак” [Фасмер 1986, 158]. Ногайське *казакозначає* “той, хто йде з батьківщини на заробітки” [Милых 1949, 249; Калмыков, Керейтов, Сикалиев 1988, 164–165]. У кумиків, чеченців, балкарців та деяких інших народів Північного Кавказу термін *козак* (*qazaq*) мав значення “слуга, батрак, раб, бранець” [Народы... 1960, 288, 576], а у цезьких народів Дагестану він мав етнімічне значення “грузин”, бо бранці у них були переважно з Грузії [Джидалаев 1990, 137–138]. У грузинській мові *qazaxi* означало “селянин” у Гурії та Імеретії [Менгес 1979, 196].

Зважаючи на семантику слова “козак” у давньоруській мові та мовах народів Кавказу, неможливо не звернути увагу на його фонетичну близькість (навіть повну ідентичність з формою *cosac* у “Codex Cumanicus”) і семантичну тотожність з осетинським *кошьг* (дигорський діалект), *кӕшьг* (іронський діалект) “працюючий”, “слуга, робітник, раб”, утворених від дієслова *косун* (дигор.), *кӕсын* (ірон.) “працювати” [Абаев 1958, 603]. І виникає питання, чи не походить тюркський термін *qazaq* з осет. *кошьг* (згадаймо припущення О. Самойловича, що кипчаки запозичили термін *qazaq* у населення Північного Кавказу). У такому випадку у слові *qazaq* мав відбутися семантичний перехід “слуга, раб” → “зброносець феодала, джура”, “охоронець”, який є цілком закономірним; порівняймо семантику деяких слів з різних мов: перс. *у-лат* раб, невільник, слуга, прислужник”, “юнак, парубок”, “гулям (воїн загонів, що складаються з невільників)”; перс. *џакар* “слуга”, халха-монг. *џахар*

“слуга”, “почет при князі, хані”, “охоронець гвардії”, плем’я *чахар* (пор. Термін *qazaq* і етнонім *qazaq* “казах”); кирг. *Чоро* “найближчий слоборник епічного богатиря” і кримсько-татарське *чора* “дитина від змішаного шлюбу”, “раб” (з тюркських мов запозичено укр. *чура*~*джура*); кирг. *жигит* “юнак, молодий чоловік”, “молодець”, “наречений”, “слуга (незалежно від віку) манапа, який завжди був при ньому, доглядав його коня, виконував усі його доручення”, “джигіт (член ханської дружини, особистої охорони)” і укр. *Холоп* та *хлопець*; кримсько-татарське *огьлан* ~ *олан* ~ *улан* “хлопець, парубок”, “охоронець хана” (звідси польське *ulan* “улан”); маляр. *légeny* “парубок”, “слуга”, “денщик офіцера”, запозичене з аланської мови (пор. осет. *лъг* “чоловік”, “людина”; у кавказьких мовах це слово означає ще “селянин”, “раб” [Абаев 1973, 19–21]. До речі, кумицьке *къзакъ* означало “зброєносець феодала, військовий слуга, дружинник” [Дмитриев 1962, 525].

Але ж можливий і протиліжний семантичний перехід: “військовий слуга, охоронець” → “найманий робітник, бурлака, холостяк”; пор. татар. *казак* “неодружений”, чуваськ. *хусах* “неодружений, самітний”, “удовець, удова”, “парубок” і “козак”. Якщо термін *qazaq* первісно мав значення “охоронець”, як вважають академік П. Бутков і П. Сороколетов [Бутков 1882, 195–197; Сороколетов 1970, 227], то його вторинні значення “батрак, слуга, раб” лише збіглися із тотожними значеннями осетинського слова *кошьг*, що має фонетичну схожість з терміном *qazaq*, а це дає підставу говорити про контамінацію тюркського *qazaq* і осетинського *кошьгу* мовах Північного Кавказу.

Висловлювалася думка про можливе походження терміна *козак* (*qazaq*) з древньої назви адигів – *касог* ~ *косаг* [Egli 1883, 505], але академік В. Бартольд і М. Фасмер заперечують спорідненість етноніма *касог* і апелятива *козак* [Бартольд 1968, 535; Фасмер 1986, 158].

Дж. Коков повторив етимологію П. Буткова [Бутков 1882], яка штучно виводить термін *козак* з монгольських слів *ко* “лати, броня, панцир” (старописемне монг. *köge*, халха-монг. *xθθ* і *азаг* “кордон, рубіж” (старописемне монг. *ᠵага*, халха-монг. *азаг*), із сполучення котрих нібито й виникло слово *козак* “охоронник кордону” або “військовий охоронець” [Коков 1965, 4]. Г. Благова справедливо вважає, що науково обґрунтувати цю етимологію неможливо [Благова 1970, 143, прим. 3].

Широкого визнання набула хибна думка, що термін *козак* (*qazaq*) походить від тюркського дієслова *qaz-* “бродити, блукати” [Даль 1956, 72; Етимологічний словник... 1985, 496]. Насправді ж тюркське *qaz-* означає “рити, копати”, а значення “ходити, бродити, їздити, мандрувати” належить дієслову *kez-*, якому відповідають халха-монг. *хар-* і калм. *кер-* “блукати, мандрувати”, пор. д.-тюрк. *kezik* “той, що біжить”, кирг. *кезме* “мандруючий, бродячий”, халха-монг. *хэрмэл* “бродяга, мандрівник”.

А. Габен виводить термін *qazaq* із тюркського **qazγaq* “кінь-здобувач”, від **qazγa-* “здобувати корм з-під снігу” [Gabain 1960]. Цю етимологію вважає найбільш достовірною Р. Ахметьянов [Ахметьянов 1989, 165–166], але, по суті, вона є розвитком хибної думки, що термін *qazaq* походить від

дієслова *qaz-*. Саме з д.-тюрк. *qaz-, qazi-* “рити, копати” пов’язані дієслова: туркм. *газа-* “скребти, чистити”, “бити копитом”, азерб. *газы-* та турецьк. *kazl-* “шкребти” і якут. *хасан-* “відкопувати мох з-під снігу” (про оленів). Етимологія А. Габена нелогічна щодо семантики і не має підтвердження в лексиці ногайської, казахської та киргизької мов, для носіїв яких був притаманним зимовий випас тварин, так звана *тебенівка*.

Зважаючи на вірогідне первісне значення “варта, охорона”, “охоронець” терміна *qazaq*, *-yi*, дивно, що поза увагою дослідників залишилося хакаське слово *хадаґ* “караул, охорона, вартя”, пов’язане з хакаським дієсловом *хадар-* (тувин. *кадар-*) “пасти”, “стерегти, охороняти, вартувати” (хакаськ. *малхадар-* “пасти худобу”, *хадарал-* “пастися”).

Посилаючись на Г. Рамстедта [Ramstedt 1935, 158], М. Рясянен виводить дієслово *хадар-* (*кадар-*) з монгольського *qadagla-* “охороняти, берегти, захищати, чатувати” [Räsänen 1969, 241], хоча Г. Рамстедт у своєму “Калмицькому словнику” лише зіставив старописемне монг. *qadagla-* “стерегти, оберігати, охороняти, чатувати” із шорським, тувинським та койбальським *qadar-*, що означає те саме. Укладачі “Давньотюркського словника” також без достатніх на те підстав позначили, що д.-тюрк. *qadyla-* ~ *qadaqla-* “берегти, зберігати, оберігати” було запозичене з монгольської мови [Древнетюркский словарь 1969, 401].

Д.-тюрк. *qadyla-* ~ *qadagla-*, хакаськ. *хадар* та чагат. *qatay* “окоп, захист, оборона” дають підставу реконструювати д.-тюрк. **qadaq*, *-yi* ~ **qataq*, *-yi* “варта, сторожа, охорона”, генетично пов’язане з д.-тюрк. *qadar-* “вертати, повертати”, *qatar-* “повертати назад, проганяти” (пор. хакаськ. *хадар-*, тувин. *кадар-* “пасти”), *qadir-* “повертати”, “відвертати, відхиляти”, *qata-* “приєднувати” та *qat-* “змішувати, перемішувати”, турецьк. *kat-* “додавати, приєднувати”, “домішувати, змішувати”, “примушувати йти слідом, гнати”, кирг. *кат-* “ховати”, “додавати, приєднувати”, якут. *хатаа-* “замикати, зачиняти”).

Щоб довести зв’язок між терміном *qazaq* “козак” і хакаськ. *хадаґ*, д.-тюрк. **qataq* ~ **qadaq* ~ **qadaq* “варта, охорона”, необхідно пояснити появу *-z* - на місці інтervoкальної фонемі *-d-*, *-δ-*. Оскільки у тюркських мовах кипчацької групи немає слів **qatar-* “пасти” і **qataq* “варта, охорона”, можна припустити, що кипчаки запозичили термін з інших тюркських діалектів у формі **qadaq*, з якої в результаті субституції відсутньої у мові кипчаків фонемі */δ/* фонемою */z/* виникла форма *qazaq*.

Саме у формі *qazaq* термін набув широкого вжитку в золотоординську епоху. До Золотої Орди він, вірогідно, потрапив із сибірськими тюрками, що брали участь у монгольських завоюваннях. Можливо, форму **qadaq* зберегли іранські мови, пор. язгулямське *yađig*, сарикольське *yađo* та афганське *halák* “хлопець, парубок” (див. вище про розвиток семантики терміна *qazaq*).

Таким чином, можна зробити висновок, що давньотюркський етимон **qataq* ~ **qadaq* ~ **qadaq* терміна *qazaq* “козак” означав “ті, що пасуть і охороняють худобу”, “варту, охорону, караул”. Таке тлумачення первісного зна-

чення терміна добре узгоджується з первісним значенням слова *отáман* (рос. *атаман*) “командир у козацькому війську”, що походить від тюрк. *отатан* “старший чабан” [Севортян 1974, 202].

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. Москва–Ленинград, 1958.
- Абаев В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 2. Ленинград, 1973.
- Ахметьянов Р. Г.* Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. Москва, 1989.
- Бартольд В. В.* “Казак”. Сочинения. Т. 5. Москва., 1968.
- Библиография...* Библиография основной отечественной литературы по изучению ориентализмов в восточнославянских языках. Сост. И. Г. Добродомов, Г. Я. Романова. // Менгес К. Г. Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. Ленинград, 1979.
- Благова Г. Ф.* Исторические взаимоотношения слов *казак* и *казах*. Этнонимы. Москва, 1970.
- Брун Ф.* Черноморье: Сборник исследований по исторической географии. Ч. 2. Одесса, 1880.
- Бутков П. Г.* О имени *козак* // Вестник Европы. 1882. Декабрь. № 23, 1882.
- Грушевський М.* Козацькі часи – до року 1625 // Історія України-Руси. Т. 7. Київ, 1995.
- Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. Москва, 1956.
- Джидалаев Н. С.* Тюркизмы в дагестанских языках. Опыт историко-этимологического анализа. Москва, 1990.
- Дмитриев Н. К.* Строй тюркских языков. Москва, 1962.
- Древнетюркский словарь.* Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
- Етимологічний словник...* Етимологічний словник української мови. Т. 2. Київ, 1985.
- Калмыков И. Х., Керейтов Р. Х., Сикалиев И. М.* Ногайцы: Историко-этнографический очерк. Черкесск, 1988.
- Карпов С. П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XIV вв. Проблемы торговли. Москва, 1990.
- Коков Дж. Н.* К истолкованию топонима *Черкассый* слова *казак* // Ученые записки Кабардино-Балкарского университета. Серия филол. Вып. 25. Нальчик, 1965.
- Маширатов Т.* “Маджма ал-Гараиб” Султан Мухаммада // Вопросы этнической истории киргизского народа. Фрунзе, 1989.
- Менгес К. Г.* Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. Ленинград, 1979.

Мильх М. К. Ногайские тексты // Языки Северного Кавказа и Дагестана. Вып. 2. Москва–Ленинград, 1949.

М[якоти]н В.[А.] "Козачество". Энциклопедический словарь. Издатель Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. 15, кн. 30. Санкт-Петербург, 1895.

Народы... Народы Кавказа. Т. 1. Москва, 1960.

Самойлович А. О слове казак // Казаки. Антропологические очерки. Москва, 1927.

Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва, 1974.

Скальковский А. А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Ч. 1 // Происхождение и устройство запорожского военного общества. Одесса, 1884.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 6, т. 6. Москва, 1960.

Сороколетов В. П. История военной лексики в русском языке (XI–XVII вв.). Ленинград, 1970.

Сухоруков В. Историческое описание земли Войска Донского // Дон. 1988, №4.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 2. Москва, 1986.

Codex... Codex Cumanicus. Budapestini, 1880.

Egli J. Nomina geographica. Leipzig. 1883.

Gabain A. Kasakentum: Eine soziologisch-philologische Studie // Acta orientalia Hungarica. Т. 11. Budapest, 1960.

Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris, 1949.

Ramstedt G. J. Kalmükisches Wörterbuch. Helsinki, 1935.

Räsänen M. Versuch der eines etymologischen Wörterbuch der Türk Sprachen. Helsinki, 1969.

